

**ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ЛАНДШАФТЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИК БИРЛИКЛАРИДАГИ
ТАБАҚАЛАНИШ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10113305>

Абдурахмонов Дилмуроджон Махманазарович

Фарғона давлат университети

Аннотация; мақолада ландшафтларининг морфологик бирликларидаги табақаланишига таъсир этувчи омилларни Фарғона вилояти ландшафтлари мисолида кўрсатиб берилган. Ландшафтларининг морфологик ривожланишига таъсир этувчи омиллар ичида узоқ давом этган геологик ва геоморфологик, гидрологик ва иқлимий омилларни таъсири ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги асосланган.

Калит сўзлар; Морфологик яруслар, литологик асос, морфологик тузилмалар, гипсометрик чегаралар, денудацион жараёнлар, эрозион-денудацион генезисли, гидроморф ландшафтлар.

**РАССЛОЕНИЕ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ЛАНДШАФТОВ ФЕРГАНСКОЙ
ОБЛАСТИ**

Аннотация; В статье на примере ландшафтов Ферганской области показаны факторы, влияющие на классификацию ландшафтов по морфологическим единицам. Среди факторов, влияющих на морфологическое развитие ландшафтов, обосновано влияние многолетних геолого-геоморфологических, гидрологических и климатических факторов и их взаимосвязь.

Ключевые слово; Морфологические слои, литологическая основа, морфологические структуры, гипсометрические пределы, денудационные процессы, эрозионно-денудационный генезис, гидроморфные ландшафты.

**STRATIFICATION OF MORPHOLOGICAL UNITS OF LANDSCAPES OF THE FERGANA
REGION**

Annotation; Using the landscapes of the Fergana region as an example, the article shows the factors that influence the classification of landscapes by morphological units. Among the factors influencing the morphological development of landscapes, the influence of long-term geological-geomorphological, hydrological and climatic factors and their interrelation are substantiated.

Keywords; *Morphological layers, lithological basis, morphological structures, hypsometric limits, denudation processes, erosion-denudation genesis, hydromorphic landscapes.*

КИРИШ

Ландшафтларнинг морфологик тузилишидаги фарқлар уларнинг табақаланишига сабаб бўлади. Ландшафтларнинг ички тузилишидаги ички ҳилма-ҳиллик ва мувофиқлик унинг морфологик тузилиши ҳисобланиб позиция жойлашуви, геологик-геоморфологик омиллар таъсирида маконий ва вақт кўламида табақаланади. Кўпчилик олимларнинг этироф этишига кўра ландшафтларнинг ички яъни морфологик табақаланишида геологик-геоморфологик омиллар асосий ўринни эгаллайди. Айниқса литологик асос етакчи омил сифатида иқлимий, гидрологик омиллар билан биргаликда морфологик тузилмаларда тупроқ ҳосил бўлиши, беоген жараёнларда иштирок этади ва ландшафтларнинг ўзига хос морфологик ярусларини ҳосил қилади.

Ландшафтларнинг морфологик табақаланишида, уларнинг ички тузилмаларини иерархик тартибини шакиллантиришда бир қанча илмий методик йўналишлар мавжуд бўлиб, уларнинг ичида Н.А.Гвоздецкий, А.Г.Исаченко ва В.А.Николаевлар томонидан ишлаб чиқилган регионал ва типологик йўналишлар билан бирга Б.Б.Полинов, А.И.Перелман, М.А.Глазовская, И.И.Мамайлар томонидан ишлаб чиқилган геокимёвий ландшафт йўналишлари бугунги кунда энг кўп этироф этиладиган илмий ишланмалар ҳисобланади.

Бизнинг фикримизга кўра ландшафтларнинг морфологик бирликларини ажратишдаги қатор қонуниятлар ичида мувофиқлик, ташқи структуралари билан мос келиши ва ички белгилари билан ажралиб туриши каби ҳолатлар ҳам амал қилади. Буларга масалан, морфологик бирликларнинг муайян геометрик фигура (шакил)лар ҳосил қилиши, уларнинг мозаик мутаносиблиги билан бирга ички тафовутларини ҳам ҳисобга олишимиз талаб этилади. Аксарият ҳолатларда тавсия этилаётган классификацион схемаларда ландшафтларнинг морфологик бирликларини ажратишда уларни динамик тизим эканлиги, ҳар қандай морфологик тузилмалар функционал динамик ривожланишда бўлишлиги ҳисобга олиниши зарур. Шунга кўра Н.А.Солнцев ландшафтларни динамик ҳосилаларини географик звенолар деб атаган.

Тадқиқот объектими бўлган Фарғона вилоятининг ҳудудида морфологик тузилишига кўра бир хил, лекин позиция жойлашувига кўра хилма хил ландшафтлар ҳосил бўлган.

Фарғона вилоятининг ландшафт тузилмалари ҳам узоқ давом этган геологик-тектоник жараёнлар, иқлимий ва гидрологик омиллар таъсирида шакилланган. Етакчи омил сифатида эса морфологик асос вилоят ландшафтларининг табақаланишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Фарғона вилояти ҳудудида ландшафтларнинг морфологик табақаланишида гипсометрик чегаралар нафақат

морфолитоген асосни, балки улар ҳосил қилган ландшафт тузилмаларини чегараларни ҳам белгилаб беради. Вилоятнинг Сўх тумани ва Шохимардон қишлоғи анклаф зоналар ҳисобланиб 2000-2500м, гача бўлган ўрта тоғ ландшафт ярусларини ҳосил қилади. Литологик таркибини Девон, Тошкўмир, Бўр даври ётқизиқлари ташкил этади. Геоморфологик жиҳатдан эрозион-денудацион, алювиал рельеф шакиллари кенг тарқалган, позицион ҳолатига кўра шимолий экспозициялар катта майдонларни эгаллаб 20-30км радиусда тоғ олди зонаси билан туташади. Янги тектоник ҳаракатлар ҳосил қилган рельеф шакиллари сурилмалар кўринишида Сўх ва Шохимардонсой дарёларининг ўзанларида чуқур ва тор водийлар тоғ этақларида кенгайиб қайир ва қайирусти терасаларини ҳосил қилган. Тоғ олди зонаси тоғлар билан текисликлар ўртасидаги оралиқ зона ташкил қилиб алоҳида-алоҳида кўтарилган геологик тузилмалардан иборат. Фарғона вилоятининг жанубий қисмида Шўрсув – Қувасой йўналишида тоғ олди зонаси 12-16км. ли радиусда жойлашган баланд адирлар кўринишидаги рельефнинг 5-поғанасидаги паст тоғлар ва адирлар зонасини ташкил этади. Фарғона вилоятининг тоғолди зонаси жанубий-ғарбий қисмида Бурганди ва Кампирқоқ тоғлари ҳудудида яққол ифодаланади. Уларнинг баландлиги 1200м. ва ундан ортиқ бўлиб кўпчилик тадқиқотчилар баланд адирлар зонасига киритишади. Литологик таркибини кучли цементлашган конгломератлар охактошлар ташкил этиб Юра, Бўр, Тошкўмир даврининг ётқизиқлари, Палеоген даврининг қизил ва сариқ глиналари ландшафтларнинг литоген асосини ташкил этади. Уларнинг таркибида органик ётқизиқларнинг кўплиги денгиз муҳитида узоқ вақт қолиб кетганлиги билан боғлиқдир. Ёғин сочин миқдорининг камлиги шароитида адир денудацион жараёнлар кучли нурашни юзага келтиради. Қурилиш материаллари (гипс, асбест, керамзит охактош) ва унча катта бўлмаган нефт ва газ конлари ҳудуднинг қурилиш саноати негизида ўзлаштирилишига сабаб бўлган.

Фарғона вилоятининг жанубида ўраб олган адирлар халқаси алоҳида морфоландшафтларни ташкил этади. Ғарбдан шарққа қараб Шўрсув, Қапчиғай, Чимён, Қувасой, Арсиф, Толмозор адирлари 500-800м. дан -100-1200м. гача бўлган баланд ва паст адирлар зонасини ташкил қилиб учламчи даврнинг охири ва тўртламчи даврда кўтарилган. Адирлар Фарғона водийси учун типик чўл ландшафтлари ҳисобланиб эрозион-денудацион генезисли дарё ва сойликларнинг геологик фаёолияти туфайли кучли парчаланган, инсонлар томонидан кучли ўзлаштирилган боғ-дала типидagi маданий ландшафтлар ҳисобланади. Ландшафтларнинг морфолитоген асосини тўртламчи даврнинг Сўх ва Тошкент ётқизиқлари ташкил қилиб баланд адирлар конгломератли цементлашган жинслар, шағалли, лёссли жинслар ва алевролитлардан иборат. Қуйи адирлар кўпроқ Тошкент Мирзачўл қатламларидан иборат бўлиб кучсиз цементлашган шағалли жинслар, алевролитлар, юза қисмида лёссли жинслардан ташкил топган. Литоген асоснинг хилма хиллиги туфайли ландшафтларнинг морфологик табақаланиши кучли, гетеролит ландшафтлар мураккаб урочишелар ва фациялар гуруҳини ҳосил қилади.

Фарғона вилояти ландшафтларининг ҳосил бўлиши ва морфологик табақаланишида Сўх, Шохимардон, Исфайрам дарёларининг аҳамияти бутун ҳудуд бўйлаб каттадир. Мазкур дарёларнинг водийлари йўналиши жанубдан шимолга томон давом этиб субмеридионал йўналишда ҳосил бўлган тектоник ёриқларнинг йўналишига мос келади. Шунга кўра дарё ва сойликларнинг морфологияси ҳудуднинг тектоник тузилишига мос равишда флювиал генезисли ландшафтларни қиёфасини шакиллантирган. Дарё ва сойликлар морфологияси антклинал ва синклинал структураларни кесиб ўтиш жараёнида ўзига хос морфоландшафтларни ҳосил қилган. Масалан Сўх дарёси антклинал структураларни кесиб ўтиш жойида чуқур ўзанлар ҳосил қилган. Синклинал структуралар орқали ўтиш жойида эса дарё ўзани кенгайиб, қайир ва террасалар ҳосил қилади, дарё ўзани тармоқларга бўлиниб, қуруқ ўзанлар (шлейфлар) ҳосил бўлган. Конуссимон ёйилмалар Фарғона водийси каби вилоят ҳудудида ҳам ўзига хос ландшафтлар ҳосил қилган. Чунки дарё ва сойликлар адирлар зонасини кесиб ўтиб делювиал, пролювиал ва алювиал жинсларни турли тартибда ётқизган. Шунга кўра конуссимон ёйилмаларнинг юқори, ўрта ва қуйи қисимлари ландшафтларнинг морфологик тузилмалари литологик таркиби, унинг қалинлиги, эгаллаган майдони бўйича фарқланувчи ландшафтлардан ташкил топган. Конуссимон ёйилмалар ва уларнинг ўрталарида, этакларида қия текисликлар жойлашган бўлиб уларни адирлараро ва адир орти қия текисликлари ҳам деб аталади. Уларнинг морфолитоген асосини тўлиқ тўртламчи давирнинг шағалли, гилли, қумоқ, қумлоқ ётқизиқлари ташкил этиб акумлятив жинслар турли қалинликда лекин юза қатламлар бир текисда жойлашганлиги учун ландшафтларни морфологик табақаланишида мураккаблик йўқ. Вертикал табақаланишга нисбатан горизонтал табақаланиш катта майдонларни ташкил этади. Ҳудуднинг тўлиқ ўзлаштирилганлиги қишлоқ хўжалиги, селитеб ва техноген ландшафтлар табиий ландшафтларнинг морфологик тузилишини ўзгартириб юборган.

Фарғона вилояти ҳудудининг Сирдарёгача бўлган шимолий-ғарбий қисимлари, Наманган ва Андижон вилоятларининг Марказий Фарғонага қарашли ҳудудлари билан чегараланган пастқам рельефи, алоҳида дўнг ва дўнг-марза қумли тепаликлардан иборат майдонлари ва уларнинг ландшафт ҳосил қилувчи омиллари янги тектоник ҳаракатлар туфайли Сирдарёнинг эски ўзанини очилиб қолиши дарёнинг шимол томонга силжиши билан боғлиқдир. Қадимий ўзан Сирдарёдан 30-40км. Жанублардан ўтган бўлиб, унинг қуриши натижасида ўзандаги қумликлар шамол таъсирида кўчиб, катта майдонларга ётқизилган. Сирдарё ҳозирги ҳолатига нисбатан бирмунча катта ва серсув бўлиб, унинг барча ирмоқлари деярли сувини дарёга қуйган. Бундан тахминан 3000-3500 йил аввал Сирдарёнинг ўзан, қайир ва қайир усти террасалари шакилланган. Шунинг билан бирга Марказий Фарғонага Сўх, Шохимардонсой, Исфайрам дарёларининг конус ёйилмаларининг периферик қисимларига кириб литологик таркибини гилли, қумоқ ва қумлоқ гипслар ташкил қилади. Марказий Фарғонанинг вилоятга тегишли майдонларининг ландшафтларини

хосил бўлишида гидрогеологик ҳолати ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Дренаж ҳолати оғир ер ости сувларининг вертикал ҳаракати фаол ва горизонтал оқим суст бўлганлиги учун ярим гидроморф ва гидроморф ландшафтлар шакилланган. Қумли майдонларнинг деярли 80% қисми текисланган ва қишлоқ хўжалиги майдонлари ва селитеб ландшафтлар ҳосил қилинган. Бундай жараён кейинги 60-70йил ичида Марказий Фарғона ландшафтларининг динамикасида кучли морфологик ўзгаришларга олиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Исаченко А.Г. Ландшафто ведение и физико-географическое районирование. учебник. М.: "Вышая школа", 1991, -366с
2. Холиқов Р.Й., Абдурахмонов Д.М. Фарғона водийси парагенетик ландшафтларини морфологик табақаланишига таъси этувчи омиллар. Ўзбекистон География жамияти ахбороти 52 жилд 2018й 37-39б.
3. Щечлова О.П. Сток взвешенных наносов рек Средней Азии.
4. Холиқов Р., Абдурахмонов Д. Ландшафтларнинг морфологик бирликларидаги вертикал ва горизонтал алоқалар. Ўзбекистон География жамияти ахбороти 55 жилд 2019й 31-35б.